

ԱՐՏԱԿ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ԱՐԴԻՆԻ-ՄՈՒՍԱՍԻՐԻ ՏԵՂՈՐՈՇՄԱՆ ԸՈՒՐՋ

Բիայնագիտության դեռևս վիճահարույց խնդիրներից է Արդինի-Մուսասիրի (քաղաք և երկիր)¹ տեղորոշումը։ Վանյան պանթեոնի գերագույն զույգի պաշտամունքային այս գլխավոր կենտրոնը սովորաբար տեղադրվում է Ուրմիա լճից հարավ-արևմուտք՝ Մեծ Ջաբ գետի ձախափնյա հատվածում²։ Քաղաքը նույնացվում է Սիդեկանից 5 կմ արևմուտք գտնվող Ժամանակակից Մուջեսիր բնակավայրի հետ³։ Տեղորոշման այս տեսակետը հիմնվում է Կելյաշինի և Թոփուզավայի երկլեզու արձանագրությունների տեղադրության և տվյալների⁴, ինչպես և Կ.Լ.Եհման-Հաուպտի⁵, ավելի ուշ՝ Ռ. Բոյների⁶ կատարած ուսումնասիրությունների վրա։

Արդինի-Մուսասիրը տեղադրվել է նաև Գյուսվառում⁷, նույնացվել Մուշի⁸, Աշտիշատի⁹, Քոչանիսի¹⁰, սեպագրերից հայտնի Արիդու-Արիդիի¹¹ հետ։ Ի.Մ. Դյակոնովն այն նույնացնում է Քա.14-րդ դարից ասորեստանյան աղբյուրներում հիշատակվող Մուսրու երկրին և նրա կենտրոն Արիմուին, տեղադրելով Մ.Ջաբի վերին ավազանից Ուրմիայի շրջակայքը տանող քաղաքանային ճանապարհի վրա¹²։

Համակարծիք լինելով Մուսրու-Արիմու և Մուսասիր-Արդինի նույնականության տեսակետին, գտնում ենք, սակայն, որ այս երկիրն ու քաղաքը Մոկքում էին, համապատասխանելով վերջինիս Միջաս (Միջա) գավառին (նեղ ստուժով) և նրա համանուն կենտրոնին։ Արդինի-Մուսասիրը վանյան շրջանում ընդգրկել է Մեծ Հայքի Մոկք նահանգի տարածքը, զուցե՝ հարակից այլ շրջաններ։ Այս մոտեցումների փաստարկման համար մախ անդրադառնա՞նք Մուսրուի (^{ܡܫܪܐ} Musru/i) և Արիմուի (^{ܐܪܝܡܐ} Arinu(n)-Arin(n)a/i) տեղադրությանը, որոնց խնդրում ևս ուսումնասիրողները միակարծիք չեն¹³։

Մալմանասար I-ի և Աշշուրբելկալայի (1076-1059) դեպի Ուրուատրի երկիր կատարած արշավանքների հիշատակությունները¹⁴ հուշում են, որ Մուսրուն, իր Արիմու քաղաքով (Աշշուրբելկալայի մոտ՝ Արիմուն)¹⁵, Ուրուատրի երկրի կազմում էին և, հավանաբար, նրա կենտրոնական երկիրն ու մայրաքաղաքն էին¹⁶։ Թուկուլթի-Նինուրտա I-ի (1234-1197) մի արձանագրությունում և նրա Ժամանակի տնտեսական փաստաթղթերից մեկում Արիմին հանդես է գալիս որպես «երկիր»¹⁷։ Վերջինս, մեր կարծիքով, նույն

Մուսրումն է, որը նշյալ դեպքերում, անվանակոչված է իր մայրաքաղաքի անունով¹⁸:

Սալմանասար I-ի՝ Ուրուատրի կատարած արշավանքի երթուղու խնդրում ընդհանուր առմամբ համամիտ ենք Հ.Մանանդյանի տեսակետին¹⁹: Սալմանասարն արշավել է Մ.Ջարի ավազանից (Խիմնե)²⁰ մինչև Տիգրիսի աջափնյա հատվածը (Ջինգուն)²¹ և, այնուհետև, մտել Մուսրումն:

Թիզլաթայալասար I-ը Մուսրումն է արշավել Ջերմի ակունքների շրջանից՝ Էլամունի-Թալա-Խարուսա(նշվում են որպես լեռներ)-Արի(ն)ի երթուղով: Այնուհետև, Թալա լեռան փեշերին ճակատամարտելով մուսրեցիների և կումանեցիների 20.000-անոց բանակի հետ, շարժվել են Խումուսու քաղաքի վրա, գրավել այն, որից հետո մտել Կումանուի թագավորական Կիպշունա քաղաքը²²: Նշյալ տեղավայրերից մասնագիտական գրականության մեջ որոշակիորեն տեղադրվում են Էլամունին, որը ներկայիս Ալամանն է՝ Ջերմի ակունքների շրջանում²⁴, և Կիպշունան, որը Գեֆշեն է՝ Ջախոյից 14 կմ հյուսիս-արևելք²⁵: Սակայն նույն Թիզլաթայալասարի մեկ այլ արձանագրությունից պարզվում է, որ Խումուսու բերդաքաղաքը Մեխրի երկրում էր կամ նրանից ոչ հեռու²⁶, իսկ վերջինս Մեհրի-Նարն է՝ Խեզկի ակունքների շրջանում²⁷: Այս երկիրը Կումանուի հյուսիսում էր, ինչը և անհավանական է դարձնում Մուսրումի՝ Մ.Ջարի ավազանում գտնվելու վարկածը: Թալայի տեղադրությունը որոշակիացնում է Մուսրումի և Արի(ն)ի գտնվելու վայրը. մենք այն նույնացնում ենք Թաղ-Շատախին, որն Առնոս լեռան արևելյան փեշերին է: Այս տեղադրությունը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ Խարուսա լեռը, որ Մուսրում երկրի դիմաց էր, Առնոսն է:

Այսպիսով, ստացվում է, որ Մուսրումն և Արինում գտնվում էին Ջենգանի և Ալամանի միջև, Մեհրի-Նարից հյուսիս, Թաղից արևմուտք, Առնոսի դիմաց. այստեղ Միջա գավառն է:

Մուսրում-Արինուի այս տեղադրությունը հաստատվում է մի շարք այլ փաստերով ևս: Այսպես. Թուկուլտի-Նինուրտա I-ը Արիննա երկիրը հիշատակում է Դամնաուշից հետո, որն Ամիդի հարավ-արևելքում էր²⁸, իսկ նրա ժամանակի տմեսական մի փաստաթղթում Արիննան նշվում է Կուտմուխիից (Կադմյան Շավղեք) և Մումմիից հետո²⁹: Վերջինս համադրելի է Բիթլիսի վիլայեթի Մայմունիկ բնակավայրին՝ արևմտյան Տիգրիսի և Արգանի միախառնման շրջանում:

Ադադներարի I-ը (1296-1264) Մուսրումն նշում է «շուբարեցիների երկրի» հարևանությամբ³⁰, որը Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմուտքն ու Հյուսիսային Միջագետքն է (Աղձնիքի ընդգրկումով), իսկ Ադադներարի II-ի (911-894) մի արձանագրության համաձայն՝ Արինու քաղաքը մտնում էր Շուբրե երկրի կոնֆեդերացիայի մեջ³¹:

Աշշուրերեկալան, Սալմանասար I-ին հետևելով, Ուրուատրի է արշավել Մ.Ջարի և Արլ. Խարուրի միջանկյալ շրջանից: Նա անցել է Արլ. Խարուր ([...]դա) և Արգաստ (Մամանու) գետերն և, մտնելով Ուրուատրիի տա-

րածքը, գրավել է նրա բազմաթիվ բնակավայրերը³², որոնք հետագայի Բիթլիսի վիլայեթի տարածքում էին: Վերջինիս տեղավայրերի հետ հավանա-կան են հետևյալ համադրումները. Կուկիարա-Գյալքու, Ամուրաշկա-Ամա-ջա, Դունաշա-Ենդիաս, Ապարունու-Ապարանք, Խարաբիա-Խրեր, Խիպ-պու-Խոշապար, Իշտայասու-Նիսյան, Սուաուկու-Սնքար, Իկկիա-Թեքե (գտնվում են Որբ և Կեծան գետերի ավազանների միջև), Թարրարա-Վեր-վան, Յարլիունու-Ելնև, Ջուրգուրա-Խմեջուր, Իշկուտնու-Բաշկան, Սասալ-խին-Սակ, [...]սիուրու-Սիրեն, Շալագիդու-Սդերո, Պանիրասու-Բաներսի (գտնվում են Բադեշ և Տատիկ գետերի ավազանում), Էլակու-Ալիկան, Էլի-դա-Ալմադին, Ուլմիշ-Էրմի (գտնվում են Գարգան գետի ավազանում): Այս-տեղից Աշշուրբեկական իջել է Ջիկունի (=Ջինգուն-Ջենգան)³³: Նշյալ երթու-ղու միջանկյալ հատվածում է, որ հիշատակվում է Արինումը:

Սալմանասար 1-ի և Աշշուրբեկականի նշված արշավանքների երթուղի-ները, այլ փաստերի հետ համադրվելով, լույս են սփռում Ուրուատրի երկրի ընդգրկած տարածքի ու սահմանների վրա: Ուրուատրին, ամենայն հավա-նականությամբ, Բ.ա. 3-րդ հազարամյակում շումերական աղբյուրներից հայտնի Արատտա երկրի ժառանգորդն էր՝ անվանապես և տարածքային առումով³⁴:

Արատտա-Ուրուատրին լավագույնս համապատասխանում է նաև հայ մատենագրության Արարադի երկիրը, որ Միջագետքից հյուսիս էր գտնվում, Միմ սարից և Հարքից հարավ-արևելք և, որը Հայկ նահապետը ժառանգութ-յուն է թողնում Կադմուսի Տանը³⁵:

Մուսրու երկիրն ու Արինու քաղաքը Ուրուատրի երկրի միջնամասում էին և, հավանաբար, նրա քաղաքական կենտրոնն ու մայրաքաղաքն էին: Մուս-րու-Արինուի այս տեղադրությունը հաստատվում է նաև Առնոս սարի, համա-նուն լեռնաշղթայի, Առնոտն գավառի և ^{KURURU} Arin(n)a/i-Arnu(n)-ի անվա-նական նույնականության և տարածքային համադրելիության փաստերով:

Այժմ, անկախ Մուսրուի և Արինուի տեղադրության վերոհիշյալ մոտե-ցումներից, դիտարկենք Արդինի-Մուսասիրի տեղադրության խնդիրը:

Սալմանասար III-ի տուրտան Դայան-Աշշուրը, արքայի կառավարման 31-րդ տարում, մտնում է Խուրուշկիա, այնուհետև գրավում Մուսասիրի Ծա-պարիա բերդաքաղաքը՝ մուսասիրյան 46 այլ բնակավայրերի հետ միասին, հասնում ուրարտական ամրոցների, գրավում և ավերում 50 բնակավայրեր, որից հետո Դայան-Աշշուրը մտնում է Գիլգան երկրի տարածքը³⁶: Հասկա-նալի է, որ Մուսասիրը հարևան էր Խուրուշկիա-Նաիրին, Ուրատտուն և Գիլգանին: Սարգոն II-ի (722-705) 714թ. նշանավոր արշավանքի³⁷, նաև ա-սորեստանյան հետախուզական բնագրերի հիշատակություններից³⁸ ևս երևում է, որ Մուսասիրն ու Խուրուշկիան հարևաններ էին: Հետախուզական այդ արձանագրությունները թույլ են տալիս ենթադրելու նաև, որ Մուսասիրն ու Ուայախ-Ուեսին ևս ընդհանուր սահման ունեին, քանզի Մուսասիրի ար-քա Ուրգանան հետևում էր բիայնական այս շրջանում կատարվող անցու-

դարձին, իսկ Ուրարտուի արքան Մուսասիր էր այցելում Ուայախսից³⁹: Նկատենք, որ Գիլգամու, Խուրուշկիա-Նաիրի երկրների, Բիայնայի Ուայախս (=Ուեսի-Ուազան-Ուազատուն)⁴⁰ շրջանի ճիշտ տեղադրությանը կլուծվի նաև Արոհնի-Մուսասիրի տեղորոշման խնդիրը:

KURJURU Gilzan(u)-ն գիտական գրականության մեջ տեղադրվել է՝

1. Ուրմիա լճի արևմտյան, հարավ-արևմտյան, հյուսիս-արևմտյան փամերձ շրջաններում⁴¹:

2. Աղճնիքում (նույնացվում է Գգնիսին)⁴²:

3. Մոկքում (նույնացվում է Խիզանին՝ Սյուս Իշայր գավառում)⁴³:

Այս տեղադրությունների ծայրահեղությունը հանգեցրել է՝ Ուրմիայի ավազանում և Վանա լճից հարավ-արևմուտք՝ երկու նույնանուն երկրների գոյության վարկածին⁴⁴: Սակայն ասորեստանյան աղբյուրներում խոսքը մշտապես մեկ երկրի և քաղաքի մասին է, որը հարևան էր Մուսասիրին. հեռու չէր Խուրուշկիայից և «Նաիրի երկրի ծովից»: Թուկուլթի-Նինուրտա II-ը (889-884) Գիլգամուն հիշատակվում է Հյուսիսային Միջագետքի և Խուրուշկիա-Նաիրիի միջև⁴⁵, իսկ Աշշուրնաժիրպալ II-ը այն հիշատակում է բազմաթիվ երկրների շարքում. որոնցից նա հարկ է ստացել՝ մի դեպքում Կիրքուրի-Կրեթքում, մեկ այլ դեպքում՝ Չամուայում: Վերջինս Փ. Չաքի վերին հոսանքի ե Ուրմիայի միջև էր: Սակայն Գիլգամուից հարկ ստանալու վայրերը չեն կարող խանգարիչ խանգամանք լինել Գիլգամ-Խիզան նույնականության հարցում, քանզի Աշշուրի արքաները կիրառում էին հարկահանության յուրօրինակ մեթոդ. ասորեստանյան գորքերը հյուսիսից դեպի Միջագետք տանող ճանապարհների հարմար վայրերում սպառնալի դիրք գրավելով շրջակա և ոչ հեռու երկրների նկատմամբ. նրանց ստիպում էին բազմապիսի ապրանքներ տալ Աշշուրին⁴⁶: Դեպի Միջագետք տանող այս կարևորագույն ուղիներից մեկը անցնում էր Մ.Չաքի, մյուսը՝ Տիգրիսի ավազանով:

Գիլգամուն Աշշուրնաժիրպալը հիշատակում է իր այլ արձանագրություններում ևս, որոնցում նշվում են արքայի գրաված տարածքները: Գիլգամուի այս հիշատակությունները ևս չեն խանգարում Գիլգամու-Խիզան նույնացմանը⁴⁷:

Սալմանասար III-ը, կառավարման առաջին տարվա արշավանքի ժամանակ, անցելով Սիմեսի լեռնանցք⁴⁸ - Արիդու(Այրտորուանք) - Խուրուշկիա(Չուլլաներկ) - Մուգունիա(Միկանիս կամ Մուկան)⁴⁹ - «Նաիրի երկրի ծով» (Վանա լճի հարավ-արևելյան ափ, հավանաբար՝ Ռշտունիք) երթուղիով, լճից վերադառնալիս ստացել է Ասու գիլգամացու հարկը⁵⁰: Վանա լճի ափից ասորեստանյան գորքերը, հմարավոր է անցած լինեն Խիզանի տարածքը, սակայն առավել հավանական է, որ լճափից Սալմանասարը վերադարձած լինի եկած ճանապարհով և Գիլգամուի արքան այստեղ՝ Ռշտունիքում. տված լինի իր երկրի հարկը:

Ք.ա 856թ. իր նշանավոր ուրարտական արշավանքի ժամանակ Սալմանասարը անցել է Էնձիտե(Անձիտ) - Արծանիա(Արածանի) - Մուխմի-Դա-

յաննի(Տայր) - Արգաշկու(Արճեշ) - Էրիտիա լեռ - Արամալե - Չանգիումա - «Նաիրի երկրի ծով» - Գիլգան - Շիլայա (Խսութուշկիայում էր) - Կիրքուրի - Թումմե - Արբելա երթուղով⁵¹:

Արգաշկուից Սալմանասարի անցած երթուղու վերաբերյալ հետևյալ կարծիքի ենք. Էրիտիան, հավանաբար, Սիփանն է⁵², ^{18U} Aramale-ն Տարունում՝ սեպագրերի Ուրմե երկրում պետք է վնտրել: Այն համադրելի է Մուշի և Վանա լճի միջև գտնվող Ուրման կամ Օրոման բնակավայրի հետ: Այս մոտեցումն ընդունելու դեպքում, պարզվում է նաև Չանգիումայի տեղը. այն, հավանաբար, Սանասուն-Մասունն է: Այստեղից Սալմանասարը իջել է Վանա լիճ՝ Դատվանի մոտակայքում, այնուհետև ներկայիս Դատվան-Կատուն-Վերվան-Խիզան ճանապարհով մտել Գիլգանու, այստեղից՝ Խութուշկիա և Կրեքքավ ու Թխումով իջել Էրբիլ: Պետք է կարծել, որ Սալմանասարը Գիլգանուից Խութուշկիա է մտել Մուսասիրի հյուսիսային կամ հարավային մասերով: Այս տեսակետների օգտին է խոսում Խութուշկիայի Շիլայա ամրոցի հիշատակությունը. չի բացառվում, որ այն Ջերմաձորի արևելքում գտնվող հայոց Ջուայ-Ջուել-Ջուղայլ⁵³ ամրոցը լինի: Ստացվում է, որ Գիլգանուի թագավորությունը հյուսիսից սահմանակցում էր Ուրարտուի՝ Վանա լճի հարավային և հարավ-արևմտյան շրջաններին: Ի հաստատումն այս մոտեցման, նշենք, որ Մուսասիրի Շապարիա բերդաքաղաքը՝ Մոկսից հարավ-արևելք գտնվող Շպատ սրբավայրը պետք է որ լինի:

Սարգոն Ա-ը 714թ. ուրարտական արշավանքի ժամանակ⁵⁴ Սանգիրուտուից (Գաբիթյան)⁵⁵ մտել է Արմարիայի (Մեծ Աղբակ)⁵⁶, այստեղից անցել է Այադու (Հայոց ձոր): Արքան, հավանաբար, Բուն-Մարդաստանի տարածքով, Անձևացիքի և Երվանդունիքի սահմանային հատվածով հասել է Վանա լճի ափը և զրավել Արտունի (Արցիդու) և Մոխրաբերդի քարածայռի (Մախունիա) միջև ընկած՝ Ռշսանիքի ծովափնյա բնակավայրերը: Սարգոնի նշած 30 տեղավայրերից հավանական են հետևյալ համադրումները. Անգալիա-Անձևացիք, Կուսային-Կանգուար, Կալլանիա-Գյորանդաշտ, Կխունա-Կավան, Ալի-Իլի (Հիլի), Դեզիգու-Դեղձիս, Բաղդարգա-Բախավանց, Սարուարլի-Սարեն, Ալուարգա-Ախավանց⁵⁷. Հին Ուսյահը Ախթամարի արձանագրությունից հայտնի Ուիշինին է⁵⁸: Արգիշտիունան, հավանաբար, Մոխրաբերդն է: Սարգոնը, այնուհետև, անցել է Ալլուրիս, Կալլանիա և Իննայա գետերը, մտել Ուսյախ: Նկատենք, որ Կալլանիան նույն Սարգոնը հիշում է. որպես բնակավայր: Եվ, իրոք, Գյորանդաշտը գտնվում է գետափին: Այստեղից է սկիզբ առնում Ջերմի այն վտակը, որը նրան է միանում Թադի մոտ: Այս գետը Ռշտունիքում երկու ճյուղի է բաժանվում, սրի արևմտյանը սկիզբ է առնում Ալի-Իլի բնակավայրի մոտակայքից և կրելում էր բնակավայրի անունը՝ Ալլուրիա (հմմտ. Շապարիա): Արևելյան ճյուղը կրում էր Կալլանիա-Գյորանդաշտի անունը: Սարգոնը Մոխրաբերդից հետ է դարձել և Ալի, Կալլանիա բնակավայրերից հարավ՝ անցել նույնանուն գետերը ու մտել Ուսյախ, որն Ուրարտուի սահմանների վերջն էր՝ Նաիրի-

Խուրուշկիայի հարևանությամբ: Այս շրջանը Բիայնայի կարևորագույն ռազմա-ստրատեգիական հենակետն էր, հետախուզության կենտրոնը: Այստեղից էին վանյան զորքերը արշավում Խուրուշկիա, Մուսասիր, Մանա: Ստացվում էր, որ Ուսայախի-Ուեսին Անձևացիքի հյուսիսում էր. Ջերմը, հավանաբար, Ուսայախի և Խուրուշկիա-Նաիրիի սահմանագիծն էր: Արևելքում Ուեսին, հավանաբար, սահմանակցում էր Արմարիալին, իսկ Կանգուարի լեռներով՝ Այադուին: Ուսայախից Սարգոնը մտել է Խուրուշկիա: Վերջինս տարածվում էր Մ.Ջաբից (Ջուլամերկի հատված)՝ Նորդուգ և, Ջերմի հարավային ավազանով. մինչև Շատախ և Ջոայ: Սարգոնը մի կարևոր փաստ է նշում. Մուսասիրի Ուրգանա արքան դավաճանել է նրան և, կարծես, խռչնդոտում էր Սարգոնի զորքերի տեղաշարժին: Ասորեստանի արքան կատարում է ռազմական հետաքրքիր զորաշարժ. անսպասելիորեն 1000 ռազմիկներով անցնում է Վերին Ջաբը, որ «...Նաիրիի և Խարիսի մարդիկ անվանում էին Էլամունիա», և այս գետը անցնելու համար նա հաղթահարում է Արսիու լեռան փեշերը⁶⁰: Գիտության մեջ ընդունված այն տեսակետը, որ Էլամունիան բուն Մ.Ջաբի հնագույն անվանումն է⁶¹, համոզիչ չէ: Սարգոնի հիշած Վերին Ջաբը, որ Էլամունիա էր կոչվում, Լևին-սուն է՝ Մի Ջաբի աջակողմյա վտակը, որը սկիզբ է առնում ներկայիս Ալամանի մոտակայքից: Արսիու լեռը Կալամերկի-դաղն է, որի հարավ-արևելյան փեշերին էր Խուրուշկիան⁶²: Սարգոնը Լևին-սու-Էլամունիան անցնելով, շարժվել է Մուսասիր և այս ճանապարհին հիշում է 4 լեռներ՝ Շեյակ, Արդիկչի, Ուլայաու և Ալուրիա⁶³: Վերջինս նույնանուն է Ալուրիա գետին, որ հոսում է Ալի-Իլիից՝ Թադ: Այս դեպքում, սակայն, այն նշվում է որպես լեռ: Ստացվում է, որ Մուսասիր արշավելու համար Սարգոնը կրկին հասել է Ալուրիա գետի ավազանը, սակայն նրա ստորին հոսանքում՝ Թադի մոտ: Այստեղ Մուսասիրի, Խուրուշկիայի և Ուսայախ սահմանային հատվածն էր: Առնուի փեշերով Սարգոնը մտել է Մուսասիր: Այնուհետև նա դուրս է եկել Անդարուտա լեռնանցքով, որը Խիպպարնա քաղաքի դիմաց էր⁶⁴: Վերջինս Աշշուբբեկալայի Խիպպուն է, որ համադրելի է Խոչապարին՝ Կեծանի և Ջերմի միախառնման արևելակող հատվածում: Խոչապարից հյուսիս կա Խորատ անունով մի բնակավայր, որը, հավանաբար, Սարգոնի Անդարուտան է⁶⁵: Այստեղից Աշշուրի արքան, հավանաբար, իջել է Կուտմուխի, որն Ասորեստանի գլխավոր սեղանապետի տիրույթն էր⁶⁶:

Ասորեստանյան հետախուզական արձանագրությունների, նաև այլ հիշատակությունների, համեմատական քննությունից ակնհայտ է դառնում, որ Մուսասիրը սահմանակից էր ոչ միայն Ուեսի-Ուսայախին ու Խուրուշկիա-Նաիրիին, այլ նաև Խեցիլի ավազանում գտնվող բիայնական Ուկկուի կամ նրա դիմացի շրջանին⁶⁷ (նշենք, որ Ուկկուն Տումուրու-Տմրիքի մոտակայքում էր)⁶⁸, [...] խեցի շրջանին, որտեղից Մուսասիր անցնում էին Սև գետով⁶⁹ (Կեծա՞ն), այն հեռու չէր Թուշխանից (Կարխ), Կուտմուխից, Ալամունիից, Զար-Սիպարից, Մանայից⁷⁰:

Ստացվում է, որ Արդինին պետք է գտնվեր Կաբխի և Ուրմիա լճի ավազանի, Ռշտունիքի և Խեզիլի ավազանի: Խիզանի և Անձևացիքի միջև: Այս տեղադրությունը փաստվում է նաև այն համահայտ հանգամանքով, որ Մուսասիքը պետք է գտնվեր հարուստ մետաղահանքերի շրջանում, իսկ Մուկքը, Շատախը, Սղերդը, Ռշտունյաց լեռները հնուց ի վեր հայտնի են քաղմասպիսի մետաղներով:

Պետք է նկատել նաև, որ Մ.Ջաքի ձախափնյա հատվածում, ներկայիս Իրաքյան Բրդստանի տարածքում և ավելի հյուսիս, ուր սովորաբար տեղադրվում է Արդինի-Մուսասիքը, ասորեստանյան աղբյուրները այլ երկրներ ու բնակավայրեր են հիշատակվում՝ Արիդու (Այրտրուանք), «խարգայցիներին»⁷¹ (Այգարք), «խարմասցիներին»⁷² (Օրամար), Թումմե (Թխում՝ մինչև Նեխիլի ավազան)⁷³, Մումրի կամ Մունրի: Այս վերջինը համադրելի է Պարսկահայքի Արասխ գավառի Շնավի բնակավայրի հետ⁷⁴: Ըստ Շամշի-Ադադի V-ի, Մունրին Սեկդիարի որդի Շարցինայի տիրույթներում էր⁷⁵. վերջիններս, հավանաբար, տիրել են նաև Մեծ Հայքին պատկանած Մարաց ամուր դռների տարածքին՝ ներկայիս Ռևանդուզի շրջակայքին: Այս ամուրով հետաքրքրական են Մահկերտ Տուն գավառի և Մահկեր դաստակերտի անվանումները, որոնք, հավանաբար, կապված են Սեկդիարի հետ. վերջինս Ներքին Չամուայի կառավարիչն էր⁷⁶ և նրա սերունդների տիրույթները, Մահկերտ, Մահկերտ Տուն անուններով, հասել են միջնադար: Շամշի-Ադադ V-ը հենց այստեղ է բախվել Շարցինայի և Ուշայինա-Իշպուինիի հետ⁷⁷. Կեյլաշինի և Շինակի լեռնացիները ունեն ռազմա-ստրատեգիական կարևոր նշանակություն. Բիայնայի արքաները Մանային տիրանալու համար պետք է վերահսկեին դրանք՝ սպառնալիք ստեղծելով նաև Ասորեստանի համար: Կեյլաշինի արձանագրությունը, հավանաբար, ասսուրա-ուրարտական այս բախումների ընթացքում է կանգնեցվել՝ հանդիսանալով յուրօրինակ սահմանաքար: Ռուսա I-ը և լեռնացիներում վերահսկողությունը պահպանելու նպատակով էր արշավել այստեղ. Թուրիզավայի արձանագրությունում նշվում է. որ քիայնական և մուսասիքյան զորքերը արշավել են Ասորեստանի լեռները⁷⁸. Կսթովի տեղադրությունը փաստում է, թե հատկապես որտեղ են արշավել դաշնակցային զորքերը:

Արդինի-Մուսասիքի՝ Մուկքում գտնվելու տեսակետի օգտին են վկայում նաև «Որք», «Արբակկու» (Արվախ), «Արվենից Չոք» տեղանունները, որոնք առնչվում են «Ալուրանի» դիցանվանը: «Միջալը» սերում է «Մուսրու»՝ Մուսասիքից⁷⁹: Բիայնացիները Խալդիի և Արուրանի-Բազմաշթուի (Բազրարքու) սրբավայրը կոչում էին Արաստա>Ուրուատրի>Արարադի երկրի անունով՝ Արդինի⁸⁰, ասորեստանցիները՝ նրա կենտրոնական երկրի անունով՝ Մուսրու-Մուսասիք:

Այսպիսով, Բիայնիլի-Ուրարտուի սրբազան քաղաք Արդինի-Մուսասիքի տեղակայության վերաբերյալ ներկայացված մոտեցումները առաջադրում են

բազմաթիվ նոր խնդիրներ, որոնք առավել ծավալուն ուսումնասիրության
նյութ պետք է դառնան:

ARTAK SARGSYAN

ON THE LOCATION OF ARDINI-MUSASIR

(Summary)

The localization of ^{KUR/URU} Ardini-Musasir is one of the most debatable points in Urartian studies. Agreeing with the existing opinion expressed in science about Musru - Arinu and Musasir - Ardini, we assume, however, that this country and town were located in Moukc, which is appropriate to Midgas region its center. During the Urartian period Ardini-Musasir was included in Moukc of the state of Greater Armenia. These approaches are based mainly on the inscriptions of Assyrian king's travellings in the direction of Musru - Arinu and Musasir - Ardini. According to them Musru and Arinu were located between modern Zenggan and Alaman to the from Takh, in front of Arnos. Musasir - Ardini was located on the banks of Karkh and Urmia lakes, as well as on the banks of Rshtunik and Khezil, in the territory of Irakion Krdstan and more to the northe, where Ardini - Musasir used to be located, according to the Assiryan sources, meny other contries and settleinants, and just the neighborhood of Mahkert Tun, probahly belonged to the generations of Inner Zamwy's monager and was called Mekdear - Mahkert Tun.

The people of Biaina call holly countrry and city Ardini - after the name of Aratta > Uruatri > Ararad country; people of Assiria call is Musru - Musasir after the name of the central region.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Կելյաշինի և Թոփուզավայի երկլեզու արձանագրությունների քայանական տեքստերի ^{URU} Ardini-ն գտնադրող ասորեստանյան տեքստերում ներկայացված է ^{al} Musasir տարբերակով (Меликишвили Г.А., Урартские клинообразные надписи, Москва, 1960 (УКН), N 19, N 264): Հարկ է նշել, որ Արդինին վանյան արձանագրություններում մշտապես հանդես է գալիս որպես իրադարձ (УКН, N 27, N 228), իսկ ասորեստանյան աղբյուրների Մուասսիրը ներկայանում է մահ «երկիր» տարբերակով (տե՛ս, օր. Меликишвили Г.А., Наири-Урарту, Тбилиси, 1954 (Н-У), էջ 35):
2. Ադունց Ն., Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 145, 197-198; Меликишвили Г. А., Мусасир и вопрос о древнейшем очаге урартских племен, ВДИ, 1948, N 2, էջ 37, ծան. 1; Н-У, էջ 36-37; УКН, էջ 417; Арутюнян

- Н. В., Биайнили (Урарту), Ереван, 1970, էջ 20, 47 (ծան. 150), 49, 55, 56, 64-66, 362, 363, 365; նույնի Топонимика Урарту, Ереван, 1985 (ТУ), էջ 33-34, 44-145: Հայկական Սովետական Հանրագիտարան (ՀՍՀ), հ.8, Երևան, 1982, էջ 87-88, (հնդիմակներ՝ Ս. Հմայակյան, Լ. Բիյագով); Հմայակյան Ս., Վանի քաղաքի թաղամասի պեղումները, Երևան, 1990, էջ 86-87 (ծան.2) և այլն (տեսակետը Լեհման-Հաուպտինն է, տես ծան. 5):
3. ТУ, չջ 145; Հմայակյան Ս., 1990, էջ 86; ՀՍՀ, հ. 8, էջ 87-88 (տեսակետը Ռ. Բոյմերինն է, տես ծան.6):
4. УХН, N 19, N 264 (տեղադրությունները տես քարտեզ «Ուրարտու պետությունը 860-590թթ. մ.թ.ա.», Երևան, 1980, հեղինակ՝ Երեմյան Ս. Տ.):
5. C.F. Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, Berlin und Leipzig, II, 1, 1926, էջ 299 ;
6. Boehmer R. M., Zur lage von Musasir, " Bagdader Mitteilungen", 1973, Bd. 6, էջ 31-40:
7. Thureau-Dangin Fr., Une relation de la huitieme campagne de Sargon (714 av. J.-c), Paris, 1912, էջ XVI-XVII; Հեղինակը Մուսասիրը տեղադրում է Մ. Զարի ծախսակողմյա Նահիլ վտակի ավազանում և գտնում, որ Կելյաշինի և Թոփուզավայի արձանագրությունները ցուցանում են Մուսասիրի միայն հարավային սահմանը:
8. Халатъянц, Г. А., О некоторых географических названиях древней Армении в связи с данными ванских надписей (ազգային գրադարանի 417(47.925)/X-17 համարի տակ), էջ 1; Տաղավարյան Ն., Պատմություն Հայոց ի սկզբանե մինչև 9՝ Արշակունի հարստության հաստատությունը, Պարիս, 1903, էջ 4:
9. Կատվալյան Մ., Ուրարտու /Արարատյան քաղաքություն/, Սովետական Հայաստան (ՀՍՀ հավելյալ հատոր), Երևան, 1987, էջ 93 (հմմտ. քարտեզի հետ, էջ 92):
10. Ղափանցյան Գր., Ուրարտուի պատմությունը, Երևան, 1940, էջ 13:
11. Саркисян, Д. Н., Страна Шубриа, Ереван, 1989, էջ 15-16:
12. Дьяконов, И. М., Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту (АВВИУ), ВДИ, 1951, N 2, 2 (ծան.9): Арутюнян, Н. В., 1970, էջ 20, 49, 55-56, 64-66, 362-363, 365; ТУ, էջ 36, 145:
13. Մասնագիտական գրականության մեջ Մուսսուն տեղադրվել է Մ.Զարի վերին հոսանքի և Նիմվիի միջև (Меликишвили, Г. А., К вопросу о древнейшем очаге урартских племен, ВДИ, 1947, N 4, էջ 28, 29 (ծան.2), Դեհուկի շրջանում (Ադոնց Ն., 1972, էջ 52,63), Ջուլամերկից հյուսիս (Հայ ժողովրդի պատմություն, հ.1, Երևան, 1971, էջ 280 (ծան. 2)), Ամիդից հարավ-արևելք՝ Գյուլալ-շախի շրջակայքում (Տարկիսյան, Դ. Н., 1989, էջ 15-19), նույնացվել է Մշարին (Եփրատի ավազանում) (Ղափանցյան Գր., 1940, էջ 125 (ծան. 1)), ինչպես նաև՝ Ամանոսի լեռներից հարավ՝ Զա 13-11-րդ դդ. տարածվող Եգիպտոսի տիրույթներին (Կատվալյան Մ. Ա., Ուրարտու «աշխարհի» քննարանի տեղորոշման շուրջ, ԲԵՀ, հաս. գիտ., 1992, N 1(76), էջ 93):
14. АВВИУ, 2, 19:
15. Արինու-Արինուն նույնականության տեսակետը Ն. Վ. Հարությունյանինն է (1970, էջ 54-55; ТУ, էջ 36):
16. Մալմանասարի հիշատակություններից ակնհայտորեն երևում է, որ Արինուն էր Ատրենեստանի դեմ ուրուատրեցիների ծավալած ապստամբական շարժման կազմակերպիչը, և Աշշուրի արքան առավել պատկերավոր է ներկայացնում նրա առումը:

17. АВИИУ, 6, 3 (ծան. 5):
18. Ասորեստանյան արձանագրություններում նման օրինակները բազմաթիվ են, երբ այս կամ այն քաղաքական միավորը՝ «երկիրը», կրում է իր մայրաքաղաքի անունը (հմտ. Խուրուշկայի և Գիլգամուի օրինակները):
19. Манандян, Я. А., О некоторых проблемах истории и географии древней Армении, Ереван, 1956, էջ 6-9:
20. Խիմենն պետք է տեղադրել Կորճայքի Այրտրուամք գավառի և նրա մերձակա տարածքներում՝ հարավային Նպատական լեռների շրջանում:
21. Ժամանակակից Ջեմգանն է՝ Սիդիսք քաղաքի և Վերին Տիգրիսի միջև, Ջեզիրեից մոտ 50 կմ հյուսիս-արևմուտք (Манандян Я. А., 1956, էջ 7-8; ТУ, էջ 82). այն նույնական է Աշշուրեիկալայի Ջիկունուին (Է. Վեյդներ):
22. Հ. Մանանդյանը Սալմանասար I-ի (II*) արշավանքի Արինու-Սուարու հատվածի խնդիրը չի քննարկում:
23. АВИИУ, 10 (V,67; V,73; V,62):
24. Ալամուն-Էլամունիա-Ուլմանիա տեղանունների հետ նույնական է (տեղադրության վերաբերյալ տե՛ս. Манандян Я. А., 1956, էջ 12; ТУ, էջ 253):
25. ТУ, էջ 108:
26. АВИИУ, 13:
27. Ադոնց Ն., 1972, էջ 69, ծան. 1; ТУ, էջ 144:
28. АВИИУ, 6; Նույն Դամդամուրան է՝ Գյուգալ շախրի շրջակայքում (ТУ, էջ 71-72);
29. АВИИУ, 3 (ծան. 5):
30. Նույն տեղում, 1:
31. Саркисян Д. Н., 1989, էջ 14,18-19;
32. АВИИУ, 19:
33. Բիթլիսի վիլայեթի նշյալ բնակավայրերի տեղադրությունը տե՛ս Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, Երևան, 1986 (ՀՀՇՏԲ), էջ 688-689:
34. Արատտան Մաշու-Մասիոռի լեռների հյուսիսում էր, Խոտում (խուռների) երկրի հարևանությամբ. Շումերից այստեղ էին հասնում Եփրատի ավազանով (պետք է նկատի ունենալ ոչ միայն բուն Եփրատը, այլև՝ նրա ձախակողմյա վտակ Խս-բուրը) ու Ջամուա երկրով (տարածվում էր Փ. Ջարի վերին ավազանից մինչև Ուրմիա) (Մովսիսյան Ս., Հնագույն պետությունը Հայաստանում. Արատտա, Երևան, 1992, էջ 10-23; նույնի Սրբազան լեռնաշխարհը. Հայստանը Առաջավոր Ասիայի հնագույն հոգևոր ընկալումներում, Երևան, 2000, էջ 29 -48):
35. Մովսես Խորենացի, «Հայոց պատմություն», Երևան, 1990, Ժ, ԺԱ, Զ գլխ.:
36. АВИИУ, 28 (174): Պետք է նկատել, որ նշված արձանագրությունում Գիլգամից ամմիջապես հետո հիշատակվում են մանայական երկրներ, որոնցից հետո նշվում է Պարսուա - Բուշտու - Նամրու - Սիմեի լեռնանցք - Խալման երթուղին: Այս հանգամանքը շփոթություն է ստեղծել Գիլգամ երկրի տեղադրության խնդրում: Սակայն պետք է նկատել, որ Դայան - Աշշուրը Գիլգամ - Խիզանից Ռիմիայի ավազան հասնելու համար պետք է վերադառնար եկած ճանապարհով և հետդարձի ժամանակ նա ոչինչ չուներ նշելու, քանզի արշավանքի սկզբին նա արդեն հպատակեցրել էր իր անցած երկրներն ու բնակավայրերը:
37. Նույն տեղում, 46 (121), 49 (297; 306; 309):
38. Նույն տեղում, 50 (5), (10), (27):
39. Նույն տեղում, հմտ. 50 (1), (2), (3), (4), (8), (10), (18), (27):

40. Арутюнян Н. В., 1970, էջ 288 (ծան. 428):
41. АВИИУ, 28 (ծան. 15); Пиотровский, Б. Б., Ванское царство (Урарту), Москва, 1959, էջ 55, 56, 58-59, 148; Н-У, էջ 31, 37, 180, 191, 195, 231, 236, 238, 326 ; ТУ, էջ 64 և այլն:
42. ՀՄՀ, հ. 3, Ե., 1977, էջ 65; Կատվայան Մ., 1992, էջ 96:
43. Халатян, Г. А., О некоторых..., էջ 7; Լեո, Երկերի ժողովածու, Երևան, 1966, էջ 184; ՀՀՇՏԲ, հ. 1, էջ 863:
44. ՀՀՇՏԲ, հ. 1, էջ 863:
45. Արքան նշում է, որ գրավել է «...Շուքարու երկրից մինչև Գիլգանու երկիրը և Նաիրի...» (АВИИУ, 22):
46. Նույն տեղում, 23 (I, 54; I, 56; II, 80); հմտ., նաև, АВИИУ, 27 (I, 14), 23 (II, 2):
47. АВИИУ, 24, ծան. 4, 25: Աշտուրմածիրպաղը նշում է մի եռանկյունի տարածք (Մուրմատ - Կիրրուրի - Գիլգանու), որի սահմաններում նախկին Ուրուտարի երկիրն էր :
48. Այս լեռնանցքը պետք է փնտրել Դասն լեռների հարավային շրջաններում:
49. Աղոնց Ն., 1972, էջ 80; Манандян Я. А., 1956, էջ 10, ծան. 2:
50. АВИИУ, 27, (II, 27), ծան. 7; (I, 14; I, 18; I, 20; I, 23; I, 27):
51. Նույն տեղում, 27 (II, 40; II, 45; II, 54; II, 60; II, 63), 28 (35), 29, 30, 31, 32, 33:
52. Էրիտիա-Միդիան նույնացման տեսակետը Շուրեկինն է (Աղոնց Ն., 1972, էջ 86, ծան. 1; ТУ, էջ 261):
53. Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, Երևան, 198, էջ 346 (ծան. 194):
54. АВИИУ, 46, 49:
55. Կատվայան Մ. Ա., 1987, էջ 91-92 (տե՛ս քարտեզը):
56. Որ Արմարիային Մ. Աղբակն է, ակնհայտորեն երեւում է Արնա և Արրու քնակավայրերի հիշատակությունից. Արնան Պարսկահայքի Առնա-Ըռնա գավառն է, իսկ Արրուն՝ Արեքամոս-Արսեմիտան:
57. Ուշտունիքի քնակավայրերի վերաբերյալ տե՛ս ՀՄՀ, հ. 9, Ե., 1982, էջ 682-683; հմտ. նաև ՀՄՀ, հ. 11, էջ 275, քարտեզ «Վանի վիլայեթ»:
58. Меликишвили Г. А., 1951, էջ 177-179:
59. АВИИУ, 47 (297):
60. АВИИУ, 49 (309)
61. Thureau-Dangin Fr., 1912, էջ XVI; ТУ, էջ 253:
62. Խուրուշկիա քաղաքը ժամանակակից Ջուլամերկն է և դա փաստվում է մի շարք հիշատակություններով. ա) Խուրուշկիան Մ. Ջաքի ափին էր (АВИИУ, 27 (I, 49; I, 18; I, 20; I, 23), 28). բ) այն գտնվում էր Արիդու (Այրտուրուանը)-Մուգունիա (Միկանիս կամ Աուկան՝ գտնվում են Ջուլամերկը Ջերմի ավազանին կապող լեռնանցքի շրջանում) հատվածում (АВИИУ, 27(I, 14; I, 18; I, 20; I, 23):
63. АВИИУ, 47 (309):
64. Նույն տեղում, 47 (415):
65. «Անդարուտան» հայերեն «սոմտստոտ» կամ «անդունդ» բառերի հետ է համադրելի, որոնք նաև անվանական նույնականություն են ենթադրում Խորատի հետ:
66. АВИИУ, 50 (1), ծան. 2:
67. Նույն տեղում, 50 (3):
68. Նույն տեղում, 57, 61:
69. Նույն տեղում, հմտ. 50 (3), (4):

70. Նույն տեղում, հմմտ. 50 (1), (6), (12):
71. Նույն տեղում, 23 (I, 54; II, 80). 27 (I, 14):
72. Նույն տեղում, 23(I, 54), 27(I, 14):
73. Թումանյի տեղադրությունը գիտական շրջանակներում վիճահարույց խնդիր է: Մենք այն նույնացնում ենք ներկայիս Թխում քնակավայրի հետ, որը գտնվում է Ջուլաներկից 30 կմ հարավ-արևմուտք: Նշյալ տեղադրության լավագույն փաստարկը Աշշուրնաժիրպալ II- ի մի արշավանքի հիշատակությունն է. արքան անցել է Թումանյի Սուրբա, Աբուկու, Արուրա, Աբուքե քնակավայրերով և մտել Կիր-րուրի - Կրեբք: Սուրբան նույնացնում ենք հայոց Սրինգին, Արուքեն, հավանաբար, ներկայիս Ավարն է՝ Նեխիլի ավազանում: Հնարավոր է, որ Թումանյն ձգվում էր Թխումից, Մ. Ջարով, Նեխիլի ավազան:
74. Հմմտ. Ծնավի> Սունավի> Սունաքի> Սունքի:
75. TY, էջ 172:
76. Նույն տեղում:
77. АВИИУ, 34:
78. УКН, 264:
79. «Մուսասիր» անվան *մուս արմատը, նախնական իմաստով, պետք է որ նշանակեր «ոգի, վիշապ» (հմմտ. վիշապագն Սուրացանների տոհմանունը, հուն. Մուսաները ե նրանց մայր, հիշողության դիցուհի Մենմոսինեն, հայոց Մուշը, որ վիշապաբաղ Վահագնի պաշտամունքային կենտրոնն էր, մահ՝ Մուկ-Մուկսը, ռուս. мѹсирн՝ «հոգևորական» քառը): Երկրորդ՝ *-սիր արմատը, հավանաբար, իրան. լեզուների խշիր>շիր՝ «առյուծ» քառն է: «Մուսասիրը», հավանաբար, երկնային աստվածության և օձ-վիշապի կովի՝ տիեզերածին առասպելը ընդհանրացնող «վիշապառյուծ» նշանակությունն ուներ: Այս մոտեցման օգտին է խոսում նաև Մուսասիրի արքա Ուրզանայի կնիքի պատկերն ու արձանագրությունը (АВИИУ, 48):
80. Հ. Մարտիրոսյանն ու Ա. Մովսիսյանը այս անունները քիսեցնում են հնդեվրպ. *arto արմատից, որից հայ-հունա-արիական լեզուներում առաջացել են «սուրբ օրերնք», « կարգ», «սուրբ իրավունք», « արդար», «քարեպաշտ» և այլ քառեր (Մովսիսյան Ա., 1992, էջ 30, ծան. 6):